

त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य एक विवेचना

— शोभा श्रेष्ठ

भूमिका

काठमाडौं उपत्यकाभित्र रहेका अनगिन्ति मठ मन्दिर, पाटीपौवा, देवालय, शिवालय, दुङ्गेधारा तथा पोखरीहरू हाम्रो अमूल्य सम्पत्ति हुन् । यिनै अनगिन्ति सम्पदालाई देखेर उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वाद्धमा नेपाल आएका ब्रिटिश विद्वान् कार्कपेट्रिकले यसरी आफ्नो भाव व्यक्त गरेका थिए "There are nearly as many temples as houses and as many idols as inhabitants" यिनै सम्पदाहरूको अवलोकन गर्न विदेशी विद्वान् तथा पर्यटकहरू नेपाल आउने गरेको हो । तर अहिले शहरीकरणतर्फ उन्मुख हाम्रो समाज परम्परागत धर्म संस्कृति तथा सम्पदा जगेर्ना गर्नेतर्फ आवश्यकता अनुसार सक्रिय भएको पाइँदैन । हाम्रा यी सम्पदाहरू विनास भएमा हाम्रो अस्तित्व पनि हराउने सम्भावना तर्फ हामीले ध्यान पुऱ्याएका छैनौं । अतः हामीले हाम्रा यी अमूल्य सम्पदालाई संरक्षण गर्न सबै निकायहरू सक्रिय हुनु आवश्यक छ ।

परिचय

धेरै दिनसम्म ओभेलमा परेको टेकु थापाथली परिसरमा अहिले सम्बन्धित निकायहरूको ध्यान पुगेको देखिन्छ । पहिलो पटक सन् १९९४ मा टेकु थापाथली रिसर्च

ग्रुप, जोन साण्डे कन्सल्ट्यान्ट र पुरातत्त्व विभागको संयुक्त प्रयासबाट टेकुदेखि थापाथलीसम्मका स्मारकहरूको संरक्षण र पुनर्स्थापना गर्ने उद्देश्यले अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको थियो । उक्त स्थलहरूमा रहेका स्मारकहरूको संरक्षण गर्न आर्थिक स्रोतको लागि जोन साण्डे कन्सल्ट्यान्टबाट प्रयास भइरहेको बेलामा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको ध्यान त्यस क्षेत्रमा पुगेको हो । यसै समयमा प्रसिद्ध त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिरको तल्लो छाना भत्कन गएकोले त्यही मन्दिरबाट जीर्णोद्धार कार्य शुरु गरिएको र अहिलेसम्म अन्य विभिन्न स्मारकहरूको जीर्णोद्धार कार्य गर्न संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट बजेट व्यवस्था भई यस विभागका प्राविधिकहरूको पूर्ण जिम्मेवारीमा जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न भएको छ । तर यहाँ त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य बारे मात्र विवेचना गरिने छ ।

काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ११ बागमती नदीको किनारमा परम्परागत नेपाली छत्र शैलीमा निर्माण यो मन्दिर अवस्थित छ । श्री ५ रणवहादुर शाहको हत्या गरी मृत्यु भए पछि उहाँको कान्छी महारानी ललितत्रिपुरा सुन्दरीले आफ्नो पतिको मोक्षका लागि नाती श्री ५ राजेन्द्र विक्रम

शाहको समयमा यो मन्दिरको निर्माण गरेकी हुन् । यस मन्दिरको शिलान्यास वि.सं १८७४ आषाढ शुक्ल नवमी सोमवारको दिन भएको र वि.सं १८७५ वैशाख कृष्ण तृतीया वृहस्पतीवारका दिन सम्पन्न गरी निराकार शिवलिङ्गको प्रतिस्थापना गरी कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । उक्त मन्दिरको मार्ग कृष्ण पञ्चमी बुधवारको दिन देवालयको प्रतिष्ठा गरी घण्ट चढाइयो । उक्त मन्दिर निर्माण गर्न आवश्यक सरसामानको व्यवस्था गर्ने जिम्मा भीमसेन थापा र रंगनाथ पाण्डेको रहेको थियो । यो मन्दिर शिव पाञ्चायन पद्धतीमा निर्माण गरिएको हुनाले मूख्य मन्दिरको चार कुनामा स-साना देवल बनाई क्रमशः विष्णु, सूर्य, गणेश तथा भगवतीको मूर्तिहरू स्थापना गरिएका छन् । मन्दिर परिसर अझ भव्य हुने गरी चारैतिर विभिन्न देवदेवीको मूर्तिहरू स्थापना गरिएका छन् । उक्त मन्दिरको निर्माण कार्य वि.सं १८७५ मा नै सम्पन्न भए पनि १८७९ मा मात्र माझको छानामा सुन जलप लगाउने कार्य गरिएको थियो । वि.सं. १८७५ मा मन्दिर निर्माण कार्य सम्पन्न भईसके पछि १८७७ मा मन्दिरको चारैतिर चौघेरा सत्तलको निर्माण भएको थियो ।

ललितत्रिपुरा सुन्दरीबाट निर्माण भएको शिव मन्दिर भएकोले सो मन्दिरको नाउँ त्रिपुरेश्वर महादेव र त्यसैबाट सो ठाउँको नाउँ त्रिपुरेश्वर रहन गएको राय इतिहासकारहरूको छ । महारानी ललितत्रिपुरा सुन्दरीले उक्त मन्दिरमा नित्य पूजा गर्न सरसफाई गर्ने, पुजारी, भण्डारी, सुसारे, कुसले, नगर्ची आदिको खर्चको लागि ८७० रोपनी गुठी जग्गा राखेको र मन्दिर परिसर मात्र पनि ५४ रोपनी क्षेत्रमा फैलिएको उल्लेख पाइन्छ । तर अहिले भएको अतिक्रमणबाट मन्दिर परिसर एकदम साँघुरिएको छ । १८७४ मा शिलान्यास भई सो मन्दिर तथा अन्य कच्चा देवलको निर्माण, विभिन्न मूर्तिहरूको प्रतिस्थापना, चौघेरा सत्तलको निर्माण, बागमती घाट जाने सिँढी निर्माण कार्य क्रमिक रूपमा भएको देखिन्छ । साथै उक्त कार्यहरू गरिसकेर १८८८ मा महारानीको मृत्यु भए पश्चात् श्री ५ राजेन्द्रबाट १८९४ मा महारानीको सुनौला सालिक सहित शिलास्तम्भ स्थापित गरिए पछि त्यस परिसरमा

भए गरेका निर्माण कार्य सम्पन्न भएको अनुमान हुन्छ । श्री ५ राजेन्द्रबाट मन्दिर प्राङ्गणमा महारानीको सालिक सहित शिलास्तम्भ राखी मन्दिरमा नियमित रूपमा भजनकिर्तन गर्नका लागि थप २५ रोपनी जग्गा गुठी राखिदिएका थिए । राजगुठीबाट सञ्चालित उक्त व्यवस्था हाल गुठी संस्थान अन्तर्गत रहन गएको र अहिले उक्त जग्गा कहाँ कुन अवस्थामा रहेको छ भन्ने यकीन तथ्याङ्क गुठीबाट प्राप्त हुन सकेको छैन ।

जीर्णोद्धार पृष्ठभूमि

वि.सं. १८७५ मा निर्माण भएको यो मन्दिर १९९० सालको महाभूकम्पबाट भत्केकोले वि.सं १९९३ मा जीर्णोद्धार गरिएको थियो । त्यसपछि स्व. श्री ५ महेन्द्रको समयमा २०१५ सालमा पुनः जीर्णोद्धार कार्य भएको थियो । त्यसपछि आ.व. २०५७/५८ मा विस्तृत रूपमा मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरिएको छ । २०५५ सालको वर्षात्बाट उक्त मन्दिरको सबैभन्दा तल्लो छानाको पूर्वतर्फको सम्पूर्ण छाना उत्तर र दक्षिणतर्फको आधा भाग भत्केको थियो । त्यसले गर्दा कतिपय काष्ठकलाका काठहरू पनि क्षति भएको थियो । यसरी राजगुठी अन्तर्गत पर्ने र अहिले गुठी संस्थानको स्वामित्वमा रहेको सो मन्दिर र त्यसको चारैतिर रहेको सत्तल जीर्ण भई जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको र गुठी संस्थानबाट सो कार्य गर्न आवश्यक बजेट व्यवस्था गर्न नसक्ने भएर होला गुठी संस्थान र काठमाडौं महानगरपालिका मिलेर मन्दिर तथा सत्तलको जीर्णोद्धार गर्ने गरी ०५५।११।३ मा सम्झौता भएको थियो । सम्झौता अनुसार का.म.न.पा.ले कुल लागतको ८५% र गुठी संस्थानले १५% रकम खर्च गर्ने व्यवस्था भएको थियो । साथै मन्दिरको पूजा पर्व सञ्चालन गर्न का.म.न.पा. ले एकमुष्ट सात लाख गुठी संस्थानलाई उपलब्ध गराउने पनि सम्झौतामा उल्लेख भएको थियो । तर ०५५।११।३ मा सम्झौता भए पनि के-कति कारणले हो सो मन्दिरको जीर्णोद्धार हुन नसकी मन्दिरको अवस्था दिन प्रतिदिन जीर्ण हुँदै गएको र यथाशीघ्र जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने भए तापनि गुठी संस्थानबाट आवश्यक बजेट व्यवस्था हुन नसक्ने भनेको कारण त्यसै राख्नु पनि उपयुक्त नभएकाले के-कसरी

जीर्णोद्धार कार्य गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विभागमा छलफल भइरहेको अवस्थामा स्थानीय जनता, पूजारीहरू र त्रिपुरेश्वर महादेव सरोकार समितिले संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयमा जीर्णोद्धार गर्न निवेदन पेश गरेको थियो । स्थलगत निरीक्षणपछि मन्त्रालयबाट पनि तुरुन्त जीर्णोद्धार कार्य गर्नुपर्ने महसूस गरी आ.व. ०५७/५८ मा बजेट व्यवस्था गरी दिएकोले यस विभागको प्राविधिकहरूबाट जीर्णोद्धार कार्य शुरू गरी आ.व. ०५८/५९ मा मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरिएको थियो ।

जीर्णोद्धार कार्य-

संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट बजेट व्यवस्था भई जीर्णोद्धार गर्न विभागको प्राविधिकहरूलाई सम्पूर्ण जिम्मेवारी साथ खटाइएको थियो । जीर्णोद्धार कार्य शुरू गर्नु अगाडि आवश्यक फोटो लगत पुरातात्विक प्रतिवेदन र लगत इष्टिमेट तयार गरी कार्य शुरू गरिएको थियो । खासगरि मन्दिरको छानाहरू नै जीर्ण भई त्यहाँबाट पानी चुहिएकोले गा-होहरू समेतलाई प्रतिकूल असर पारेको र तल्लो छानाको धेरै भाग भत्कीसकेको हुनाले पहिले त्यही छाना बनाउने कार्य शुरू गरी आवश्यक मूसि, चलु र बुट्टेदार टुँडालहरू बनाउने कार्यको साथै छानाको बाँकी रहेको भागहरू पनि पूर्णरूपमा खोली सम्पूर्ण नयाँ मूसि फलेकहरू लगाउने कार्य गरिएको थियो । उक्त छानामा फ्रिगटि लगाउने अवस्थामा आएर त्रिपुरेश्वर महादेव सरोकार समितिले तात्कालिन संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री श्री ओमकार श्रेष्ठज्यूमा तल्लो छानामा पनि माथिको दुई छानामा जस्तै तामा पाताको सुन मोलम्बा छाना लगाई दिन निवेदन दिएको थियो । मा. मन्त्रीज्यूबाट सुन मोलम्बा तामा पाताको छाना लगाइ दिन सकिने नसकिने बारेमा छलफल गर्दा तल्लो छाना साविक फ्रिगटि नै लगाउनु पर्ने त्यहाँ सुन मोलम्बा छाना भएको केही उल्लेख नभेटिएको र प्रमाण विना फेरबदल गर्न नमिल्ने कुरा अवगत गराएका थियौं । जीर्णोद्धारको क्रममा संशोधन गर्न नमिल्ने र नहुने होइन तर त्यसको लागि प्रमाणहरू आवश्यक हुन्छ नै । साथै सुन मोलम्बा छाना लगाउँदा विनियोजितभन्दा धेरै बढी रकम लाग्ने भएको

व्यहोरा पनि जानकारी गराइएको थियो । माग अनुसार सुन मोलम्बा तामा पाताको छाना लगाउँदा थप रकम रू. १,२४,२२,२४७ र सुन मोलम्बा नगरी तामा पाता मात्र लगाउँदा रकम रू. १७,७३,३०२ लाग्ने अनुरोध गरेका थियौं । उक्त मन्दिरको तल्लो छानामा तामापाता लगाई सुन मोलम्बा गरेको उल्लेख कतै पाइएको छैन । बरु माझको छानामा तामापाता लगाई सुन मोलम्बा लगाइएको कुरा सुन्दरानन्द बाँडाले सो समयमा लेखेको त्रिरत्न सौन्दर्य गाथामा पनि माझको छानामा सुन मोलम्बा लगाएको उल्लेख यसरी गरेका छन् “श्री वडामहारानीबाट त्रिपुरेश्वर महादेवका देवालयको माझ छानामा तावाको छाना बनाई पातामा राग लगाई नागोल गोगल कुंधाल कुंपा चरा दिग पातक ह्मुतल गैन्हमा सुनले जलप सारी चहाउनु भएको मिति १८७९ फागुन सुदि ५ रोज १” साथै फ्रिगटि राख्ने हिसाबमा छानाको स्लोप मिलाई मूसिहरू राख्ने काम गरी फलेक ठोक्ने काम पनि प्रायः पूरा भइसकेको अवस्थामा तामा पाता लगाउँदा पूरै संरचना नै बिगारी बनाउनु पर्ने प्राविधिक कठिनाई पनि मा. मन्त्रीज्यूमा अवगत गराइए पछि मन्त्रालयको मिति ०५८/३/२० को निर्णयानुसार फ्रिगटिको छाना नै राख्ने गरी छाना छाउने कार्य पूरा गरिएको हो । यो छानाको भारवहन गरेका टुँडालहरू पनि कुनै छाना भत्कँदा टुटफूट भएका र कुनै जीर्ण भई प्रयोग हुन नसकेकोले आठवटा नयाँ टुँडालहरू पुरानै नाप साइज र बुट्टा अनुसार बनाई प्रयोग गरिएको छ ।

मन्दिरको बीचको छाना धेरै नबिगेको कारण सरसफाई गरी खुकुलो भएको किल्लाहरू र पाताहरू मिलाउने कार्य गरिएको थियो । सबैभन्दा माथिको छाना र गजूरबाट पानी चुहिने भएकोले छाना र गजूरलाई आवश्यक काठहरू फेरी पानी नचुहिने किसिमबाट पूर्णरूपमा बनाइएको छ । यसको अलावा गाढो, कार्नेस, पेटीहरूको मर्मत गरिएको थियो । छानाहरूमा राखिएको wind bell हरू पनि कति हराएका हुनाले नयाँ बनाई पुरानोलाई समेत सफा गरी लगाउने कार्य पनि गरिएको थियो ।

जीर्णोद्धारको क्रममा आवश्यक भागहरूमा रसायन संरक्षणको कार्य पनि गरिएको थियो । खासगरि पूनः प्रयोग

हुने टुँडाल, आँखिझ्याल आदिमा रसायन संरक्षण गरी Consolidate गरिएको थियो । सुन मोलम्बा छाना गजुर र तोरणहरूमा खिया लागेको सफा गरी Preservative Coating लगाउने कार्य समेत गरिएको थियो । मूख्य मन्दिरको जीर्णोद्धारसँगै मन्दिरको चार कुनामा रहेका कच्चा देवलको जीर्णोद्धार, पेटी मर्मत, प्राङ्गण व्यवस्थित गर्ने कार्य पनि गरिएको थियो । आ.व. ०५७/०५८ मा शुरू गरी ०५८/०५९ मा जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरिएको त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिरमा जम्मा तीस लाख जति रकम लागेको छ ।

अन्तमा-

मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य गर्न खटिएका यस विभागका प्राविधिकहरूमा पुरातत्त्वविद् श्री हिरण्यश्वरानन्द वैद्य, ओ.सी.हरू गोपाल भ्ना, संजीव श्रेष्ठ र फोटोग्राफर ओम श्रेष्ठको कामको लागि उहाँहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ भने बजेट व्यवस्था गरी पहिलोपटक टेकू थापाथली क्षेत्रमा जीर्णोद्धार कार्य गर्ने अवसर यस विभागलाई दिएकोमा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मन्दिरको कार्य सम्पन्न भए पनि चारैतिर रहेका सत्तलहरू तथा परिसर बनाउने कार्य बाँकी नै छ । उक्त सत्तलहरूको संरक्षण तथा पुनर्स्थापना के-कसरी गर्ने भन्ने वारेमा पुरातत्त्व विभागले एउटा कार्य योजना तयार गरी आवश्यक कारवाहीको लागि संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयमा पेश गरेको छ । उक्त चौघेरा सत्तलको संरक्षण गर्न करीब चार करोड रकम लाग्ने र चार वर्षको समयावधि लाग्ने अनुमान छ । यदि सो सत्तलहरू जीर्णोद्धार गरी महारानी ललितत्रिपुरा सुन्दरीले जुन प्रयोजनको लागि बनाएका थिए त्यही प्रयोजनका लागि हामीले पनि उपयोग गर्न सकेमा मात्र हाम्रो उद्देश्य पूरा हुनेछ । अन्यथा मन्दिर मात्र जीर्णोद्धार गरी चारैतिरको सत्तललाई त्यसै विभत्स रूपमा राखिराख्ने हो भने त्यसको कुनै औचित्य रहने छैन । यसमा स्थानीय निकाय, गुठी संस्थान, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र पुरातत्त्व विभाग लगायत अन्य सबै निकायहरू सक्रिय हुनु अति आवश्यक छ ।

त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार पूर्व